

Πρόλογος

Το ανά χείρας βιβλίο αποτελεί επεξεργασμένη μορφή της διδακτορικής μου διατριβής με τίτλο *Ο Πανσλαβισμός και το Ανατολικό Ζήτημα στο δεύτερο ήμισυ του 19ου αιώνα: ο ρωσικός διάλογος*. Όταν στα τέλη της δεκαετίας του 1990 ξεκίνησα την έρευνά μου, σκόπευα να μελετήσω τις ελληνικές αντιλήψεις και πολιτικές απέναντι στη Ρωσία, όπως αυτές διαμορφώνονταν από τις διακυμάνσεις του λεγόμενου Ανατολικού Ζητήματος. Αποδελτιώνοντας τον ελληνικό περιοδικό Τύπο του 19ου αιώνα, διέκρινα ότι μετά τον Κριμαϊκό Πόλεμο (1854-1856) βαθμηδόν προτανεύει η αντίληψη για την εγγενή επεκτατικότητα του ρωσικού κράτους· η ρωσική εξωτερική πολιτική όλο και συχνότερα εκλαμβάνεται ως πανσλαβική. Αυτό, φυσικά, δεν συνιστά μια ελληνική ιδιοτυπία. Στην Ευρώπη, από τα τέλη του 18ου αιώνα η Ρωσία προσλαμβάνεται ως ο εσωτερικός ευρωπαϊός Άλλος, ενώ η εξωτερική της πολιτική στον 19ο αιώνα εκλαμβάνεται μέσα από το πρίσμα της ρωσοφοβίας. Στην Ελλάδα ερμηνεύεται επιπλέον μέσα από ψυχώσεις, εθνικές φοβίες, μύθους, συχνά και άγνοια, απότοκα μεγαλοϊδεατικών οραμάτων και ανασφαλούς συλλογικής ταυτότητας. Η έκπληξη και οι ανησυχίες που προκαλούν οι αντίπαλοι βαλκανικοί-σλαβικοί εθνικισμοί, σε συνδυασμό με τα αυτοκρατορικά μαξιμαλιστικά οράματα ορισμένων ρωσικών κύκλων για την κληρονομιά του «Μεγάλου Ασθενούς», δημιουργούν τις πεποιθήσεις για τις προς τον Νότο βλέψεις της Ρωσίας, την προστα-

σία των Σλάβων της Βαλκανικής και τέλος την ενσωμάτωσή τους στον ρωσικό κρατικό κορμό. Ο πανσλαβισμός θα χρεωθεί, όπως άλλωστε και στην Ευρώπη, στη ρωσική εξωτερική πολιτική: ο φόβος του πανσλαβισμού θα εδραιωθεί στην Ελλάδα με τη συνθήκη του Αγίου Στεφάνου και τη δημιουργία της Μεγάλης Βουλγαρίας.

Συνεχίζοντας τότε την έρευνά μου στη Ρωσία και μελετώντας τον ρωσικό περιοδικό Τύπο, τα φυλλάδια, τα Αρχεία του Υπουργείου Εξωτερικών, προσωπικά αρχεία, διαπίστωσα, όπως άλλωστε ήταν φυσικό, μια διαφορετική εικόνα από αυτήν που είχα σχηματίσει μελετώντας τα ελληνικά τεκμήρια. Διαπίστωσα ότι αυτό το οποίο στην Ελλάδα και στην Ευρώπη του δεύτερου μισού του 19ου αιώνα αποκαλείται επιθετικός, επεκτατικός πανσλαβισμός, στο εσωτερικό της ρωσικής инτελλιγκέντσιας ονομάζεται σλαβικό ζήτημα, σλαβική ιδέα, σλαβική αμοιβαιότητα· και εννοεί, κατά την ορολογία της εποχής, την «εθνική αφύπνιση» των σλαβικών λαών, τις κοινές σλαβικές καταβολές καθώς και τη μεταξύ τους συνεργασία. Με άλλα λόγια, το θέμα αφορούσε στη διαμόρφωση των επιμέρους εθνικών σλαβικών ταυτοτήτων, της ρωσικής μη εξαιρουμένης· συνδεόταν με τα πολιτικά αιτήματα των νεαρών σλαβικών εθνικισμών και κυρίως με «την εθνική αρχή»: σχετιζόταν, τέλος, με όψεις της διεθνούς ζωής και διπλωματίας.

Η μικρή αυτή περιπέτεια και η διάσταση μεταξύ δύο διαφορετικών οπτικών –της ελληνικής και της ρωσικής– στάθηκε η αφορμή να μεταστραφεί το ερευνητικό μου ενδιαφέρον. Πίστεψα ότι εάν δεν κατανοούσα τι σημαίνει ο σλαβισμός στο ρωσικό περιβάλλον, εάν δεν άλλαξα δηλαδή οπτική γωνία, εάν δεν έβλεπα και από την αντίπερα, ρωσική όχθη, η κατανόηση των στάσεων και των συμπεριφορών του Ελληνικού Βασιλείου απέναντι στην «προστάτιδα δύναμη» θα ήταν ενδοσκοπική και

μονολογική· δεν θα λάμβανε υπόψη τις διαφορετικές πραγματικότητες και αντιλήψεις, κινδυνεύοντας να προσεγγίσει το θέμα με τα δεδομένα «αυτονόητα». Έως σήμερα το ελληνικό κοινό συχνά έχει άγνοια ή προσλαμβάνει τη Ρωσία μέσα από μύθους και στερεότυπα είτε θετικά είτε αρνητικά. Η Ρωσία εκπροσωπεί τα πάντα: το ξανθόμαλλο γένος ελευθερωτή του ελληνισμού, τους φοβερούς πανσλαβιστές, τους ομόδοξους, τους φίλους, τους εχθρούς, τους προστάτες, τους συμμάχους και αντιπάλους, τις προσδοκίες, τις φοβίες και τις ανησυχίες. Επιπλέον, ο μύθος της ανεξερεύνητης ρωσικής ψυχής την καθιστά διαχρονικά στα μάτια Ελλήνων και λοιπών Ευρωπαίων μια χώρα μυστήριο, εν μέρει εξωτική εν μέρει ευρωπαϊκή/δυτική.

Την εποχή αυτών των αναζητήσεων, το ενδιαφέρον μου για τον ρωσικό εθνικισμό ενισχύθηκε και από την κοσμογονία στις ρωσικές σπουδές που ακολούθησε την κατάρρευση της Σοβιετικής Ένωσης. Στη Δύση υπήρχε έκδηλη η τάση να μελετηθεί η ρωσική ιστορία με νέους, μη ψυχροπολεμικούς όρους· από την άλλη, τα ψυχροπολεμικά σύνδρομα και ο αντιρωσισμός ήταν διάχυτα φαινόμενα στις πολιτικές και θεωρητικές αναλύσεις. Ακόμη και αποδυναμωμένη, η Ρωσία της δεκαετίας του 1990 συμβολοποιούνταν, όπως και στον 19ο αιώνα, ως η αρκούδα που απλώνει την απειλητική της σκιά στον κόσμο· στις νέες συνθήκες όχι βεβαίως εξαιτίας της ισχύος της, αλλά ακριβώς εξαιτίας της αδυναμίας της. Ένας έμμονος σχηματικός λόγος περιέγραφε (και εξακολουθεί σε μεγάλο βαθμό να περιγράφει) τη χώρα: αγριότητα στο εξωτερικό σε αρμονία με την αγριότητα στο εσωτερικό, αμφότερα εγγραφόμενα στις ιστορικές παραδόσεις που ξεκινούν από τη Μοσχοβία. Στην ίδια τη Ρωσία, στη συγκυρία της δεκαετίας του 1990, η αποδυναμωμένη χώρα αναζητούσε τη νέα της ταυτότητα μετά από 70 χρόνια κομμουνιστικής ιδεολογίας και για πρώτη φορά μετά από πέ-

ντε αιώνες εκτός αυτοκρατορικού πλαισίου. Το θέμα του ρωσικού εθνικισμού και, σε συνάρτηση με αυτό, η δυτική αγωνία να προβλέψει ποια θα ήταν η διεθνής συμπεριφορά της χώρας έγιναν τότε φλέγοντα πολιτικά προβλήματα, που οδήγησαν όμως σε γόνιμες διεπιστημονικές έρευνες για τη ρωσική ιστορία.

Αυτό το κλίμα μού έδωσε την τελική ώθηση να αφήσω έξω από τη μελέτη μου την Ελλάδα: να επικεντρωθώ στον ρωσικό 19ο αιώνα και να εξετάσω τον ρωσικό εθνικιστικό λόγο διαμέσου μίας έκφρασής του: το λόγο του σλαβισμού. Επέλεξα να παρακολουθήσω το σλαβισμό και τα διάφορα αφηγήματα περί ρωσικής ταυτότητας που προκύπτουν από αυτόν σε συνδυασμό με τη ρωσική εξωτερική πολιτική, ιδιαίτερα στο χώρο των Βαλκανίων και της λεγόμενης Οθωμανικής Ανατολής. Η προσέγγιση αυτή προϋποθέτει την κατάργηση της διχοτομίας μεταξύ εσωτερικής και εξωτερικής πολιτικής και λαμβάνει υπόψη της το λεπτό για τον 19ο αιώνα πρόβλημα του συσχετισμού μεταξύ αυτοκρατορίας και έθνους.

Ίσως το δυσκολότερο σημείο της ολοκλήρωσης ενός βιβλίου να είναι η απόδοση των ευχαριστιών. Όχι από συναισθηματική τσιγκουνιά. Το αντίθετο. Ποια λόγια είναι αρκετά για να ευχαριστήσει κανείς ανθρώπους που σε ένα τόσο συναρπαστικό όσο και μοναχικό ταξίδι που ξεκίνησε το 1997– στάθηκαν γενναιόδωροι σε ιδέες, επισημάνσεις, διορθώσεις, αγάπη, συμπαράσταση, ενθάρρυνση; Ο Γιώργος Δερετλής υπήρξε και είναι πολλά παραπάνω από Δάσκαλος. Η Νίκη Μαρωνίτη είναι η αδελφική φίλη που μοιράστηκε αγόγγυστα μαζί μου όλες τις αγωνίες και τις χαρές του ταξιδιού· ακούραστη αναγνώστρια όλων των εκδοχών του βιβλίου, πρόσφερε απλόχερα τις πολύτιμες γνώσεις της ως ιστορικού. Ο σύντροφός μου Αλέξης Ηρακλείδης συμπαραστάθηκε σε όλα τα στάδια, συμβάλλο-

ντας όχι μόνο στα αυτονόητα καθημερινά αλλά και με τις ατελείωτες προκλητικές συζητήσεις και κυρίως με τις διαφωνίες του. Το Ιστορικό Αρχείο του Πανεπιστημίου Αθηνών δεν ήταν απλώς ένας εργασιακός χώρος. Είναι ο φιλόξενος τόπος που στήριξε τις προσπάθειές μου. Οι συνάδελφοί μου Μακρίνα Τσιωτάκη, Μιχάλης Χαχλάκης και Σάββας Κιναμπάς στάθηκαν δίπλα μου με την αγάπη, την ανοχή και τη συνεχή τους βοήθεια. Ο Κώστας Κωστής και ο Πασχάλης Κιτρομηλίδης συνέβαλαν με τις καίριες επισημάνσεις τους και τη διαρκή ενθάρρυνση από την αρχή αυτής της περιπέτειας. Ο Αντώνης Λιάκος είχε πάντα μια νέα ιδέα να προσθέσει στον κύκλο των ερωτημάτων μου. Η Νίκη Λοϊζίδη και η Έφη Αβδελά με τις ευρύτερες συζητήσεις μας με έκαναν να βλέπω αθέατες πλευρές των πραγμάτων.

Η Ήρα Σμισλιάεβα δεν διόρθωσε απλώς τις ρωσικές αναφορές του βιβλίου· εδώ και πάρα πολλά χρόνια είναι η ζεστή ρωσική ματιά στις αναζητήσεις μου. Η Λία Αραβάνη μου έχει προσφέρει την κεφάτη φιλία της, τις κριτικές της αναγνώσεις και τις φιλολογικές της παρατηρήσεις. Η Σεβαστή Χρηστίδου είχε τη γενναιοδωρία το καλοκαίρι του 2008 να διαβάσει το βιβλίο και να κάνει τη φιλολογική επιμέλεια. Οι γονείς μου είναι πάντα διακριτικά και ενθαρρυντικά δίπλα μου. Τέλος, αλλά όχι τελευταίος, ο Αργυράκης που είναι η χαρά και το μέτρο της ζωής μου. Ευχαριστώ όλους από καρδιάς.